

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ SLAVYAN UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

VƏFA ÇİNGİZ qızı HƏSƏNOVA

MÜXTƏLİF SİSTEMLİ DİLLƏRDƏ FRAZEOLGİZMLƏRİN
MÜQAYİSƏLİ-TİPOLOJİ ÖZƏLLİKLƏRİ
(türk və rus dillərinin materialları əsasında)

10. 02. 20 - Müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tipoloji dilçilik

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru elmi
dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2011

*Dissertasiya Bakı Slavyan Universitetinin «Türk-slavyan əlaqələri»
elmi-tədqiqat laboratoriyasında yerinə yetirilmişdir.*

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru,
professor M.M. Musayev

Rəsmi opponətlər: filologiya elmləri doktoru,
professor S.A.Məhərrəmovə

filologiya elmləri namizədi
Q.Ç. Mahmudovə

Aparıcı müəssisə: Azərbaycan Dillər Universitetinin
Ümumi dilçilik kafedrası

Müdafinə «____» _____ 2011 - cu il saat ____-da Bakı Slavyan Universitetinin nəzdində filologiya elmləri doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcələri almaq üçün dissertasiyaların müdafiasını keçirən D 02.071 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az-1014, Bakı, S.Rüstəm küç. 25

Dissertasiya ilə BSU-nun kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat «____» _____ 2011-cu ildə göndərilmişdir.

D 02.071 Dissertasiya
Şurasının elmi katibi:

filologiya elmləri namizədi,
dosent N.R.Muqimovə

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Frazeologizmlər dil sistemində əsas etibarilə müxtəlif paremioloji təşəkküllərdən diaxronik-sinxronik səciyyəli inkişafın nəticəsində əmələ gəlir. Ayrı-ayrı frazeoloji vahidlər səviyyəsində tam olaraq diferensiallaşmamış atalar sözlərinə, məsəllərə, aforizmlərə və ya frazeologizmlərə təsadüf olunur. Bəzi obrazlı ifadələrin frazeoloji xarakterli dil-danışıq vahidi və ya paremioloji səciyyəli dil-mətn növü səviyyəsində müəyyənləşdirilməsi çox vaxt çətin olur. Belə ki, paremioloji təşəkküllər əsl frazeologizmlərdən fərqləndirilməmişdir.

Frazeologizmlərin böyük bir hissəsi isə müəyyən leksik vahidlərin ilkin mənalarını itirərək müxtəlif şəkillərdə birləşməsi, həmçinin ayrı-ayrı sərbəst söz birləşmələri və konseptual xarakterli cümlələrin frazeologizmləşməsi nəticəsində yaranır. İstər birincilərdən, istərsə də ikincilərdən yaranan frazeologizmlərin özəlliklərinin bir-birini tamamlayan ümumi linqvistik təsvirində bəzi çatışmazlıqlar da vardır. Bu, hər şeydən öncə, frazeoloji qovuşmaların, uyuşmaların və birləşmələrin struktur-semantik fərqlilikləri ilə müəyyənləşdirilməsində, həm «elliptik frazeologizmlər”in», həm də «cümlə-predikativlər”in» frazeoloji vahidlər səviyyəsində öyrənilməsində özünü göstərir. Həmin frazeologizmlərin ümumi frazeologizm yaradıcılığının konkret növləri və yarımnovləri səviyyəsində ayrılıqda uyğun bir təsnifatının aparılması da hələlik mümkün olmamışdır.

Belə bir frazeoloji təsnifatın aparılması dilin frazeoloji vahidlər və söz, cümlə və mikromətn səviyyələri arasındakı konseptual-semantik ekvivalentliklərin öyrənilməsində faydalı ola bilər ki, bu da mövzunun aktuallığını şərtləndirən amillərdən biridir. Həmçinin belə bir təsnifat sadəcə bir dildə deyil, müxtəlif sistemli dillərdəki frazeologizmlərin müqayisə-tutuşdurma metodu ilə tipoloji səciyyəli araşdırılması nəticəsində aparıla bilər.

Mövzunun aktuallığını şərtləndirən digər bir amil də koqnitiv-konseptual səciyyəli yeni linqvistik metodların rus və türk dillərinin müqayisəsi əsasında müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. Bununla yanaşı, həmin istiqamət və metodların «işçi terminologiyası» ilə frazeologizmlərin tipoloji özəlliklərinin öyrənilməsində tətbiq olunması günün böyük tələbidir.

Konseptual çevrələr daxilində mücərrəd anlayışların dillə gerçəkləşən təzahürləri koqnitiv dilçilikdə, hər şeydən öncə, konkret xarakterli linqvistik qavramlar” kimi araşdırılır. Burada linqvistik qavramlar”ın leksik və frazeoloji məna sahələri sinxronik-diaxronik xarakterli birinci və ikinci adlandırmalar olaraq göstərilir. Buna bəuü olaraq müxtəlif sistemli dillərin tipoloji təsnifləndirilməsi prosesində sadəcə fonetik-qrammatik parametrlərin deyil, leksik-frazeoloji dil özəlliklərinin öyrənilməsi vacibliyi də dissertasiyada vurğulanır. Məhz həmin kontekstdə müxtəlif sistemli və bir-birinə yaxın qohum olan dillərin yeni bir müqayisə-tutuşdurma metodu çərçivəsində tədqiqinin zəruri olduüu ortaya çıxarılmışdır.

Tədqiqatın obykti və predmeti. Tədqiqatın obykti rus və türk dillərinin frazeoloji sistemidir. Rus və türk dillərində frazeologiyanın öyrənilməsi və frazeologizmləşmə qavramının müəyyən elmi dəlillərə və konkret dil nümunələrinə görə açıqlanması tədqiqatın ayrılıqda götürülən əsas obyktidir.

Tədqiqatın predmeti isə əsas etibarilə sinxronik-prospektiv və diaxronik-interospektiv özəllikli növləri və yarımnövləri ilə təsnifləndirilən frazeoloji qovuşmalar və uyuşmalardır. Frazeoloji xarakterli söz birləşmələri və rus ədəbi dilində işlənən bəzi türk mənşəli paremioloji-frazeoloji təşəkküllər də tədqiqatın predmetini təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın başlıca məqsədi diaxronik-sinxronik səciyyəli frazeologizmləşmənin ümumi və xüsusi prinsiplərini bir-birindən fərqləndirmək və frazeologizmlərin qohum olmayan və bir-biri ilə yaxın qohum olan dillərin araşdırma və öyrənilmə kontekstində müqayisəli-tipoloji özəlliklərini müəyyənləşdirməkdir.

Tədqiqatda «türkslavistika”da»¹ adlandırılan yeni bir elmi istiqamətdə koqnitiv xarakterli linqvistik qavram” və ya anlayış faktının slavyan və türk dillərinin materialları əsasında araşdırılması və müqayisəli-tipoloji dil özəlliklərinin təsvir edilməsi məqsədinə nail olmaq üçün qarşıya aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

– rus və türk dillərində frazeologiyanın öyrənilməsi tarixini dövrləşdirmək və frazeologizmlərin müqayisəli-tipoloji özəlliklərini ən yeni dilçilik nəzəriyyələri işiündə müəyyənləşdirmək;

¹ Сулейменов О. Тюрки в доистории. О происхождении древнетюркских языков и письменностей, Алматы: АТАМҰРА, 2002, с. 7

– frazeoloji qovuşmaların və uyuşmaların əsas struktur-semantik formalarına görə rus və türk dillərindəki leksik-semantik və semantik-funksional ekvivalentlərini müəyyənləşdirmək və həmin dillərdə bir-biri ilə tipoloji ekvivalentlik təşkil etməyən frazeologizmləri ayrıca qruplaşdırmaq;

– rus və türk dillərində interespektiv-konseptual özəllikli frazeologizmləşmə hadisəsini, habelə onun universal-interospektiv növünü, milli və alınma-interospektiv yarımnovlərini tipoloji ekvivalentliklər səviyyəsində qavramlaşdırmaq.

Tədqiqatın elmi-metodoloji əsası. Frazeologiya bəhsi dissertasiya işində diaxronik-sinxronik inkişafına görə bütövlükdə, frazeologizmlərin semantik-struktur formalaşmaları isə keçmişə və keçmişdən indiyə döürü istiqamətlərdə ayrılıqda öyrənilmişdir. Daha döürusu, frazeoloji vahidlərin növləri və yarımnovləri gələcəyə görə perspektiv, indiyə görə prospektiv, tarixi keçmişə görə retrospektiv aspektlərdə təsvir olunmuşdur. Bu frazeologizmlərin ayrıca bir növü isə ortaq mentalitetə, etnoqrafiyaya, folklorə, mifologiyaya, adət və ənənələrə və s. görə interespektiv aspektdə işıqlandırılmışdır.

Ayrılıqda hər hansı konkret bir dilin göstərilən istiqamətdə müstəqil olaraq tədqiqi mümkündür. Müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında tədqiqatlar kontrastiv-tipoloji kontekstdə də aparılır. Kontrastiv dil fərqlilikləri və oxşarlıqları (universaliləri) müqayisə-tutuşdurma metodu ilə araşdırılır. Eyni sistemli qohum dillərin materialları əsasında isə konfrontativ dil fərqlilikləri, oxşarlıqları (variantları) və eynilikləri müqayisə-tutuşdurma metodu ilə öyrənilir. Daha döürusu, müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında müqayisə-tutuşdurma metodu ilə aparılan araşdırmaların bütün nəticələri müasir linqvistik cərəyanların axarında qiymətləndirilir. Qeyd olunan linqvistik metodla müəyyənləşdirilən dil özəllikləri isə istər ümumi kontrastiv dilçilik və türkslavistika, istərsə də koqnitiv elm və müasir dilçilik nəzəriyyələri baxımından yeni bir linqvistik qavram (məsələn, milli-interospektiv frazeologizmlər və s.) kimi təsnifləndirilir.

Beləliklə, dissertasiyada kontrastiv-konfrontativ dil fərqlilikləri, oxşarlıqları və eynilikləri prospektiv, retrospektiv, perspektiv və interespektiv istiqamətdə və müqayisə-tutuşdurma metodu ilə işıqlandırılmışdır. Belə bir araşdırma istiqaməti və ona uyğun olaraq müəyyənləşdirilən metod ilə hər şeydən öncə müqayisəli-tarixi və tarixi-müqayisəli dilçilik qavramları bir-birindən fərqləndirilə bilər.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Frazeologizmləşmənin qovuşmalar, uyuşmalar və birləşmələr səviyyəsində aparılan semantik-struktur təsnifatı və buna uyğun olaraq müəyyənləşdirilən ümumi yaranma prinsipləri məlumdur. 1970-ci illərdən başlayaraq frazeologizmləşmə hadisəsi ilə eyniləşdirilən frazeologizm yaradıcılığı istiqaməti müxtəlif sistemli dillərdə ayrıca bir linqvistik sahə səviyyəsində müəyyənləşdirilmişdir. Həmin linqvistik sahədə frazeologizmləşmənin leksik-frazeoloji, sintaktik-semantik, semantik və sintaktik-frazeoloji üsulları və ya xüsusi yaranma prinsipləri göstərilmişdir.

Dissertasiyada frazeologizmlərin bütövlükdə funksional-struktur səciyyə daşıyan həmin təsnifatları bir-birindən fərqləndirilmişdir. Belə bir kontekstdə frazeologizmlərin konseptual-semantik xarakterli universal-interospektiv növü, milli və alınma-interospektiv quruluşlu yarımnovləri rus və türk dilləri materialları əsasında ilk dəfə olaraq müəyyənləşdirilmişdir.

Gələcəkdə böyük rusca-türkcə və türkcə-rusca aktiv lüğətlər”in hazırlanması, kontrastiv-konfrontativ kontekstdə frazeoloji adlandırmaların tipoloji özəlliklərinin müəyyənləşdirilməsi üçün lazım olan bütün materialların sistemləşdirilməsi istiqamətində ilk addımlar atılmışdır.

Türk və Azərbaycan dillərində frazeologizmlərin prototipləri və ümumi prototipik əsasları rus dilindəki qarşılıqları ilə müqayisə olunaraq müasir koqnitiv linqvistikanın meyarları baxımından türkoloji dilçilikdə ilk dəfə olaraq işıqlandırılmışdır.

İnterstrat səciyyəli dil alınmaları linqvistik təcrübə səviyyəsində ilk dəfə olaraq bu tədqiqatda müəyyənləşdirilmişdir. Bununla da adstrat, substrat və superstrat dil əlaqələri ilə bərabər, linqvistik parametrləri dilçilikdə 1990-cı illərdə təsbit edilən interstrat xarakterli dil hadisəsinin nə demək olduğu Azərbaycan dilçiliyində və türkoloji dilçilikdə qısaca aydınlaşdırılmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatda rus və türk dillərinin frazeologiyasında özünü göstərən tipoloji xarakterli dil fərqlilikləri, oxşarlıqları və eynilikləri ən yeni dilçilik nəzəriyyələri baxımından təsvir olunur. Xüsusilə də koqnitiv dilçilikdə frazeoloji xarakterli qavramlara və onların linqvistik təsbitinə dair deyilənlərin analitik şəkildə ümumiləşdirilməsi və elmi-bibliografik açıqlanması üzərində daha geniş durulur. Frazeologiyaya dair fikirlərin və bunlarla əlaqədar koqnitiv dilçilikdə aparılan təcrübələrə dair yeni bir elmi

kontekstin yaradılması ilə qeyd olunan dillərdəki frazeologizmlərin müxtəlif növləri və yarımnövləri arasındakı sərhədlər”in daha dəqiq müəyyənləşdirilməsi və onların konseptual-struktur özəlliklərinin təsnifləndirilməsinə yol açılır.

İstər frazeoloji lüüətlərdə, istərsə də izahlı və tərcümə lüüətlərində sözlərin ayrı-ayrı semantik sahələri və mənə çalarları açıqlanarkən onların frazeoloji-struktur yuvalanmalarının düzgün sıralandırılması ən çətin leksikoqrafik problemlərdən biri sayılır. Bu baxımdan həmin lüüətlərdə ayrı-ayrı frazeologizmlərin kvadrat işarəsi ilə frazeoloji birləşmə və ya romb işarəsi ilə frazeoloji qovuşma və uyuşma olaraq müəyyənləşdirilməsində tədqiqatın nəticələri faydalı ola bilər.

Yaxın gələcəkdə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları, xüsusən də kompüter vasitəsilə gerçəkləşəcək avtomatik «maşın tərcüməsi» proqramlarının tərtibində tədqiqatın nəticələri istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın mənbələri. Tədqiqatda konkret dil nümunələri və uyğun frazeoloji materiallar rus, türk və Azərbaycan dillərinə dair tərtib olunmuş birdilli izahlı, frazeoloji və ikidilli tərcümə lüüətlərindən alınmışdır. Rus dilindən gətirilən frazeologizmlərin dil-danışq səviyyələrindəki frazeoloji qarşılıqları türk və Azərbaycan ədəbi dillərində müəyyənləşdirilmişdir. Klassik rus yazıçılarının dilindən frazeologizmlərin işlənilməsi konkret cümlə-mətnlər seçilmiş, türk və Azərbaycan ədəbi dillərinə tərcümə olunmuşdur.

Tədqiqatda xüsusilə müasir linqvistik cərəyanlara və frazeologiyaya dair yazılmış məqalələrdən, monoqrafialardan və digər materiallardan istifadə olunmuşdur.

İşin aprobasiyası. Dissertasiya Bakı Slavyan Universitetinin «Türk-slavyan əlaqələri» elmi-tədqiqat laboratoriyasında hazırlanmışdır. Dissertasiyanın əsas müddəaları Türkoloqiya və Ümumi və rus dilçiliyi kafedralarının birgə iclaslarında geniş müzakirə olunmuşdur. Tədqiqatın əsas müddəa və nəticələri Azərbaycanda və Türkiyədə çap olunmuş 8 məqalədə əks etdirilmişdir.

Tədqiqatın quruluşu. Dissertasiya işi giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

«Giriş»də dissertasiya mövzusunun aktuallığı, tədqiqatın obyektı və predmeti, məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, araşdırma istiqamətləri, metodları, mənbələri göstərilir.

Dissertasiyanın «Dilçilikdə frazeologiyanın tədqiqi» adlandırılan I fəslində frazeologiyaya dair sinxronik-prospektiv, sinxronik-retrospektiv, diaxronik-retrospektiv və diaxronik-interospektiv araşdırma-öyrənilmə çərçivəsi, istiqaməti və müqayisə-tutuşdurma metodu müəyyənləşdirilir, həmçinin frazeologiyanın XII-XIV əsrlərdən başlayan tədqiqi tarixi fransız filoloqu Ş.Balliyə qədərki və sonrakı mərhələlərə ayrılmaqla öyrənilir.

I fəslin «Müqayisəli-tipoloji frazeologiya qavramı» adlandırılan birinci hissəsində frazeologizmləşmə və frazeologizm yaradıcılığı qavramları konseptual-struktur baxımdan açıqlanır. Frazeologizm yaradıcılığı yolları ümumi və xüsusi səciyyəli linqvistik parametrlərlə bir-birindən fərqləndirilir. XX əsrin sonlarından başlayaraq, koqnitiv elmlərdə «qavramlar dünyası»nın keçmişə, indiyə, gələcəyə² və milli mentalitetə görə araşdırıldığı göstərilir. Frazeologizmlərin məhz koqnitiv dilçilik və informasiya texnologiyaları dilçiliyi metodlarına görə öyrənilməsi gərəклиyi üzərində durulur.

Ənənəvi dilçilikdə müxtəlif sistemli dillərin və qohum dillərin müqayisəli metodlarla öyrənilməsində «kontrastiv»³ və «konfrontativ»³ terminlərindən çox vaxt sinonim ifadələr kimi istifadə olunur³. Daha doğrusu, istər qohum olmayan dillər arasındakı, istərsə də yaxın qohum dillər arasındakı fərqliliklər mahiyyət etibarilə kontrastiv dil özəllikləri kimi səciyyələndirilir. Eyni linqvistik-tipoloji və genealoji dil-nitq səviyyələrində, yəni həm qohum olmayan dillərdə, həm də qohum dillərdə özünü göstərən oxşarlıqlar və ya dil universaliləri isə bütünlükdə konfrontativ dil özəllikləri kimi qavramlaşdırılır. Ancaq o zaman sadəcə qohum dillərdə özünü bütün dil səviyyələrində göstərən linqvistik-genealoji eyniliklərin mövcud adlan-

² Musaoğlu M. Türkojninin Çeşitli Sorunları Üzerine Makaleler-İncelemeler, T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s. 319-320

³ Лингвистический энциклопедический словарь, М.: Советская энциклопедия, 1990, с. 231

dırma və qavramlaşdırma sisteminə görə linqvistik binarlıq baxımından əvvəlkilərlə ziddiyyət təşkil etdiyi ortaya çıxır. Məhz buna görə son zamanlar müqayisəli-tutuşdurmalı tədqiqatlarda «kontrastiv» termini ilə müxtəlif sistemli dillər arasındakı tipoloji xarakterli fərqliliklər və oxşarlıqlar öyrənilir. «Konfrontativ» termini ilə isə qohum dillər arasındakı genealoji səciyyəli fərqliliklər, oxşarlıqlar və eyniliklərin ifadə edildiyinə diqqət çəkilir⁴. Məsələn, rus və türk dilləri arasında müşahidə olunan dil-danışıq fərqlilikləri və oxşarlıqları kontrastiv, türk dilləri arasında müşahidə olunan dil-danışıq fərqlilikləri, oxşarlıqları və eynilikləri isə konfrontativ xarakterlidir.

Müqayisəli-tipoloji frazeologiya qavramı müxtəlif dillərdə özünü fərqli şəkillərdə göstərən leksik, semantik və sintaktik frazeologizm yaradıcılığına, Avropanın və bütün mədəni dünyanın konseptual dil xəritəsi”nə⁵ görə öyrənilməlidir. Ona görə ki, müxtəlif mənə köçürülmələri və konkret leksik, semantik və sintaktik üsullarla gerçəkləşən frazeologizmləşmə hadisəsi bütövlükdə mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə bir araşdırma vahidi”⁶ olaraq müqayisəli-tipoloji frazeologiya qavramını təşkil edən əsas konseptual komponentdir. Kontrastiv, konfrontativ və interospektiv kontekstlərdə ortaya çıxan sinxronik-prospektiv və diaxronik-interospektiv və digər oxşar səciyyəli frazeologizmlər isə ayrılıqda qeyd olunan qavramın müqayisəli-tipoloji özəlliklərindən ibarətdir. Bunlar bir-biri ilə yaxın qohum olan eyni sistemli və ya qohum olmayan müxtəlif sistemli dillərdə diferensiallaşan ümumi frazeologizm yaradıcılığının ayrı-ayrı kateqoriyalarıdır.

I fəslin «Frazeologiyanın tədqiqi tarixindən» adlı ikinci hissəsində Ş.Ballinin «Fransız dilinin üslubiyatı» əsərində frazeologizmlərin qurucu əlamət və komponentlərinin işarəedicilik özəlliklərindən danışıldığı⁷ göstərilir. XIX əsrin sonu, XX əsr və XXI

⁴ Musaoğlu M. Avrsaya Türkcələrinin Karşılaştırmalı İncelenmesi //Dil Dergisi, Sayı: 124, Mayıs-Nisan-Haziran, Ankara Üniversitesi Basmevi, 2004, s. 54

⁵ Фирек В. Лингвистический атлас Европы и его вклад в европейскую историю культуры: результаты исследований в рамках проекта АТЛАС Лынезуарум Еуропае //Вопросы языкознания, № 5, 2003, с. 30-39

⁶ Добровольский Д. О. Национально-культурная специфика во фразеологии (БЫ) //Вопросы языкознания, 1998, № 6. с. 48-56

⁷ Bally Ch. 1921-1924, TRAITÉ DE STYLISTIQUE FRANÇAISE PAR CH. BALLY, Pofesseur Á L'UNIVERSITÉ DE GENÈVE, PREMIER VOLUMER 1, 331 s. SECOND

əsrin əvvəllərində Rusiyada və Sovetlər İttifaqında frazeologiyaya həsr edilmiş tədqiqatlardan bəhs olunur. Klassik tədqiqatlarda ən çox frazeologizmlərin linqvistik özəllikləri üzərində durulur və M.İ. Mixelsonun bir frazeoloq və frazeoqraf kimi fəaliyyəti və tədqiqatlarının çox böyük əhəmiyyətə malik olduğu ortaya çıxarılır⁸. 1960-cı illərdən bəri daha çox paremiologiyadan ayrı götürülən frazeologiya elminin inkişaf xronologiyası müəyyənləşdirilir. Dil sistemində sərbəst olmayan söz birləşmələrinin frazeoloji özəlliklərinin müəyyənləşdirilməsinin zəruri olduğu və frazeologiyanın da fonetika, morfologiya, sintaksis və leksikologiya kimi seçildiyi vurğulanır.⁹

Qeyd olunur ki, V.V. Vinoqradov Ş. Ballinin iki sıra ilə müəyyənləşdirdiyi bənzətməli söz birləşmələrini və cümlələri «frazeoloji qovuşmalar, uyuşmalar və birləşmələr» olaraq üç sırada təsnifləndirmişdir. Burada qovuşmaları təşkil edən komponentlərin leksik mənalarla əlaqələrinin kəsildiyi vurğulanmış, uyuşmaların isə bölünməz bir bütün təşkil etdiyi və komponentlərin əsas leksik mənalarla əlaqələrini qoruduğu təsbit olunmuşdur¹⁰. Ancaq V.V. Vinoqradovun konsepsiyasında uyuşmaları qovuşmalardan, sintaktik birləşmələri isə hər ikisindən fərqləndirən linqvistik özəlliklər açıq göstərilir¹¹.

Frazeologizmlərin dillərarası tərcümə problemlərinin həlli və məna dəyişmələri kontekstində metaforik və metonimik olaraq insan və heyvan vücut orqanlarının adları ilə düzələn frazeoloji layın müxtəlif dillərin faktları ilə tədqiqi də 1960-cı illərdə aktuallaşır. Bu baxımdan rus dilinə latın və fransız dillərindən keçmiş frazeologizmlərin araşdırılması diqqəti çəkir. Belə ki, vşasivatğ s molokom materi (çocuklukdan alışmış//anadangəlmə adəti olmaq”) frazeologizmi rus dilinə latın dilindən keçmişdir. Taskatğ kaştanı iz

VOLUME II, 264 s. SECONEE EDITION HEIDE IBERG CARL WINTERS
UNIVVERSITATS BUCHHANDLUNC, PARIS LIBRAIRIE C. KLINCKSIK 11
RUEDELILIF

⁸ Гамидов И. Г. М. И. Михельсон как фразеолог и фразеограф (заметки по истории фразеологической теории и практики) // Ученые Записки Бакинского славянского университета. Серия языка и литературы, 2006, No 1, с. 3-21

⁹ Телия В. Н. Что такое фразеология, М.: Наука, 1966, с. 5-27

¹⁰ Виноградов В. В. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины // Избранные труды. Лексикология и лексикография. М.: Наука, 1977, с. 118-161

¹¹ Телия В. Н. Что такое фразеология, М.: Наука, 1966, с. 22-23

oqnə (kendini ateşə atmaq//özünü oda-alova atmaq), postavitğ toçku nad «i» (sonuçlandırmak, nokta koymak// nəticələndirmək, axıra çatdırmaq, axır nöqtəsini qoymaq)” kimi frazeoloji vahidlər isə rus dilinə fransız dilindən (tirer les marrons du feu; mettre les points sur les i) alınmışdır. Bunlar rus dilinə mənaları ilə çevrilmiş kalkalar kimi izah olunmuşdur¹². Universal bir dil faktı kimi insan və heyvan vücud orqanlarının adları ilə təşəkkül tapan frazeologizmləşmə layının dünya dillərində linqvistik baxımdan fərqli şəkillərdə formalaşdığına dair də konkret nümunələr verilmişdir.

M.T.Tağıyevin «Müasir rus dilinin feli frazeologiyası»¹³ adlı əsərində frazeologimlərin əhatəsi və ya frazeoloji çevrələnməyə görə araşdırma metodu tətbiq olunur. Bu yeni metod hər hansı konkret bir frazeologizm qrupu və ya qruplarının müəyyən frazeoloji dairədə frazeologizm düzəldici semantik, leksik və qrammatik əhatədə işlənilməsinin tətbiqi ilə bilinir.

Frazeologizm yaradıcılığının konkret olaraq öyrənilməsinə 1970-1980-ci illərdə başlanılmışdır. Frazeoloji proseslərin təfərrüatı ilə təsvir olunması üçün, hər şeydən öncə, ilkin dil materialları müəyyənləşdirilmiş, yeni dil vahidinin nitq prosesində əlavə mənalar kəsb etməsi yolları göstərilmişdir. Frazeologizm düzəldici elementlərin hər hansı bir dilə məxsusluğu və ya başqa bir dildən alınmasının mümkünlüyü və nitq deyil, dil səciyyəli olduğu konkret faktlarla təsbit edilmişdir¹⁴. 1980-ci illərdə frazeoloji vahidlərə dair qohum və qohum olmayan dillərin faktları ilə müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tipoloji tədqiqat prinsipləri müəyyənləşdirilmişdir. Frazeoloji vahidlər ayrı-ayrı mətn başlıqları və komponentləri səviyyələrində, geniş bir müqayisəli-tipoloji aspektdə işıqlandırılmışdır. Bununla da frazeologizmlərin daha geniş bir linqvistik kontekstdə konseptual-funksional və interospektiv-etnolinqvistik öyrənilməsi yolu açılmışdır.

1990-cı illərdə frazeologizmlərin yeni linqvistik metodlarla lüğətləşdirildiyi və frazeologiyanın hələ də həm atalar sözləri, məsəllər

¹² Ефремов Л. Н. Лексическое и фразеологическое калькирование //Труды Самаркандского Государственного Университета им. А. Навои, Самарканд, 1961, с. 117-124

¹³ Тагиев М. Т. Глагольная фразеология современного русского языка (Опыт исследования фразеологических единиц по окружению), Баку: Маариф, 1966

¹⁴ Гвоздарев Ю. А. Основы русского фразообразования. Ростов- на-Дону, Изд-во Ростовского университета, 1977, с. 43

kimi paremioloji təşəkküllərdən, həm də frazeoloji vahidlərdən ibarət bir sahə olduğu göstərilir. Ancaq artıq birincilərlə ikincilər ayrılıqda işıqlandırılır¹⁵, rus dili materialları əsasında frazeologizmlərin öyrənilməsinə dair diaxronik və ya milli-interospektiv metod müəyyənləşdirilir¹⁶ və frazeologiyada yeni terminlər ortaya çıxır. Məsələn: kontrastiv və konfrontativ frazeoloji özəlliklər; interospektiv frazeologizmlər, interospektiv-universal frazeologizmlər və s.

Türk dilləri frazeologiyasının yaxın təmasda olduğu qohum olmayan dillərin frazeoloji sistemləri ilə müqayisəli-tutuşdurmalı öyrənilməsi sahəsində çox böyük nailiyyətlər qazanıldığını söyləmək hələlik çətindir. Ona görə ki, indiyə qədər bu sahədə aparılan işlər daha çox ikidilli rusca-türkcə (türk dillərindən biri) və türkcə-rusca tərcümə xarakterli və tutuşdurmalı frazeoloji və ya paremioloji lüğətlərin tərtib edilməsindən ibarət olmuşdur¹⁷. Birdilli frazeologiya lüğətləri isə türkoloji dilçilikdə 1960-cı illərdən bəri tərtib olunur. Ən çox Türkiyə türkcəsində birdilli frazeologiya lüğətləri hazırlanmışdır. Özbək, türkmən, kumik və yakut dillərinə dair tərtib olunmuş birdilli frazeologiya lüğətlərində də paremioloji təşəkküllər yer tutur. Bu lüğətlərdə ən böyük çatışmazlıq frazeologizmlərə dair etimoloji açıqlamaların yoxluğundan ibarətdir. Frazeologizmlərin denotativ-siqnifikativ xarakterli prototiplərinə dair konkret çərçivələr”in (frame), yəni nə zamansa gerçəkləşmiş olan reallıq anlarının «lingvistik qavramlar»” olaraq müəyyənləşmə prosesləri etimoloji keçmişlə bərabər göstərilməlidir. Bu, frazeologizmlərin etimologiyalarının konkret olaraq müəyyənləşdirilməsi deməkdir.

Beləliklə, frazeologizmlərə dair indiyə qədər aparılan təsviri və müqayisəli-tutuşdurmalı bütün tədqiqatlar sinxronik-diaxronik və prospektiv-retrospektiv olaraq iki qrupda qruplaşdırıla bilər:

1. Sinxronik-diaxronik səciyyəli təsviri frazeoloji tədqiqatlar;

¹⁵ Лингвистический энциклопедический словарь, М.: Советская энциклопедия, 1990, с 560.

¹⁶ Добровольский Д. О. Национально-культурная специфика во фразеологии (II) //Вопросы языкознания, 1998, № 6. с. 48-56

¹⁷ Тагиев М.Т. Русско-Азербайджанский фразеологический словарь. Баку: Маариф, 197; Оруфов Я. Я. Азярбауҹанҹа-русҹа фразеологија лүҹәти. Баки: Elm, 1976

2. Sinxronik-diaxronik səciyyəli müqayisəli-tutuşdurmalı tədqiqatlar.

Bu kontekstdə frazeologiyaya dair tərəfimizdən sinxronik-prospektiv, sinxronik-retrospektiv, diaxronik-retrospektiv və diaxronik-introspektiv araşdırma çərçivəsi qurulur və sözügedən tədqiqatlar həmin çərçivədə qiymətləndirilir. Bu çərçivəyə görə müqayisəli dilçiliyin müqayisə-tutuşdurma metodu və həmin metodla da rus-türk dillərində işlənən bəzi introspektiv səciyyəli frazeologizmlər müəyyənləşdirilir.

Türk dillərinin frazeoloji layı ən çox sinxronik-prospektiv aspektdə araşdırılmış və bu istiqamət Türkiyə türkcəsi xaricindəki digər türk dillərində müəyyənləşdirici özəllik olmuşdur. Bu dillərdə diaxronik-retrospektiv araşdırma istiqamətindən frazeologizmlərin təşəkkülü söhbət mövzusu olduqda faydalanılmışdır. Türkiyə türkcəsində isə frazeologizmlərə dair yazılan əsərlərdə sinxronik-prospektiv və diaxronik-retrospektiv araşdırma aspektləri iyerarxik şəkildə özünü göstərir¹⁸.

Tədqiqatda prospektiv-retrospektiv və perspektiv-introspektiv araşdırma çərçivəsində kontrastiv fərqliliklər, oxşarlıqlar və konfrontativ fərqliliklər, oxşarlıqlar və eyniliklərə görə tək bir müqayisə-tutuşdurma metodu müəyyənləşdirilir. Həmin metodla araşdırmalara türkoloji dilçilikdə M.Kaşğarının «Divanü-lügət-it-türk» ensiklopedik səciyyəli lüğəti ilə başlanılmışdır. Lüğətdə ümumtürkcə sözlər, frazeologizmlər, atalar sözləri və məsəllərin ərəb dilinə tərcüməsi və açıqlanması müqayisə-tutuşdurma metodu ilə aparılmışdır¹⁹.

Dissertasiyanın «Sinxronik-prospektiv və diaxronik-introspektiv frazeologizmlər» adlanan **II fəslində** frazeoloji qruplara və yarımqruplara dair aparılan linqvistik-tipoloji və leksikoqrafik tədqiqatlarda koqnitiv-konseptual dilçilik, informasiya texnologiyaları və kompüter dilçiliyi metodlarının bu gün artıq tətbiq edilməsindən, buna bağlı olaraq koqnitiv-konseptual dilçiliyin

¹⁸ Aksan D. Dilimizin Söz Denizinde (sözcükler, ikilemeler, deyimler, atasözleri, terimler üzerinde geçmişe de uzanan açıklamalar), Bilgi Yayınevi, Şubat, 2002, s. 114-119

¹⁹ Divanü Lügati-İt-Türk Tercümesi, Çeviren: Besim Atalay, 4. Baskı, Cilt: I, s. 34-630; Cilt II, s. 3-366; Cilt III, s. 3-452, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1998-1999

retrospektiv, prospektiv, perspektiv və interospektiv aspektli və diaxronik-sinxronik səciyyəli araşdırılma çərçivəsinin göstərilməsi vacibliyindən bəhs olunur. Bu baxımdan koqnitiv-konseptual xarakterli sinxronik-prospektiv və diaxronik-interospektiv aspektlər də frazeologiyaya dair indiyə qədər aparılmış tədqiqatlara əsasən müəyyənləşdirilir.

İkinci fəslin «Kontrastiv-konfrontativ kontekstdə frazeoloji-tipoloji ekvivalentliklər» adlanan birinci hissəsində sinxronik-prospektiv və diaxronik-interospektiv görünüşlü frazeoloji fərqliliklərin, oxşarlıqların və konfrontativ frazeoloji eyniliklərin, fərqliliklərin, variantların linqvistik-tipoloji korpusunun tərtibi prinsipləri və frazeologizmlərin dil-danışıq ekvivalentliyinə görə konseptual növləri müəyyənləşdirilir

1) Komponentlərinin leksik-semantik paralelliyi ilə dil universaliləri səviyyəsində ekvivalentlik təşkil edən frazeologizmlər rus və türk dillərində geniş yayılmışdır. Konseptual-tipoloji ekvivalentliklər leksik-frazeoloji, sintaktik-semantik, semantik və sintaktik-frazeoloji frazeologizm yaradıcılığı üsullarının və ya frazeologizm düzəltmə prinsiplərinin əsas linqvistik göstəriciləridir. Rus və türk dillərində leksik-semantik ekvivalentlik təşkil edən frazeologizmlərin hər iki dildəki qarşılıqları qovuşma və uyuşmalardır. Bu frazeologizmlərin rus və türk dillərindəki frazeoloji-semantik ekvivalentliyi komponentlərinin leksik tərkiblərinə görə müəyyənləşir. Funksional-linqvistik yaxınlıq leksik vahidlərin semantik paralelliyi və hər iki dildəki uyğun durumlarda oxşar bir linqvistik-frazeoloji variant"ın işlənilməsi ilə şərtlənir. Frazeologizmlərin uyğun sinonimik birləşmələri dissertasiyada linqvistik-etimoloji açıqlamaları ilə verilir. Rus dilindən frazeologizmlərə dair verilən nümunələrin müqayisə olunan türk və Azərbaycan dillərində frazeoloji ekvivalentləri, linqvistik-etimoloji açıqlamaları göstərilir. Məsələn:

Bitğ v baraban: sətri tərcümədə – davula vurmaq (türk.), nağaraya vurmaq (azərb.); frazeoloji ekvivalenti və mənası – davul çalmaq, bir şeyi herkesin duyabileceyi biçimde ortalığa yaymaq (türk.), zurna çalmaq, aləmə car çəkmək, boğazının gen yerinə salmaq (azərb.).

Göstərilən frazeologizm rus və türk dillərində semantik-struktur baxımdan oxşar" ismi komponentlərlə (baraban, davul, zurna) müəyyənləşir, eyni bir paradigmatik-sintaqmatik müstəvi"də özünü kontrastiv və konfrontativ xarakterli dil-danışıq vahidi kimi göstərir

və oxşar bir” feli frazeologizm düzəldici sözlə (bitğ – çalmak - çalmağ) formalaşır.

2) Qohum olmayan dillərdə semantik və funksional xüsusiyyətləri ilə bir-birinə ekvivalentlik təşkil edən frazeoloji vahidlər kontrastiv oxşarlıqlar qrupunda müəyyənləşdirilir. Bu frazeologizmlərin qurucu baş sözləri” və digər komponentləri” leksik-qrammatik baxımdan rus və türk dillərində bir-birindən fərqlənir. Ancaq həmin frazeologizmlərin müəyyən linqvistik qavramlar”ı ifadə edən semantik-funksional qarşılıqları göstərilən dillərin hər ikisində işlənir. Yalnız bunlar birinci yarımqrupa daxil olan frazeoloji universalilərdən fərqli olaraq, ikinci tip kontrastiv oxşarlıqlar kimi fərqləndirilməlidir. Bu tip frazeologizmlərdə kontrastiv oxşarlığı yaradan paradigmatik parametrlər say etibarilə leksik, semantik və funksional olaraq üç deyil, ikidir. Həmin paradigmatik parametrlər frazeoloji-tipoloji universalıq yaradıcı binarlıq səviyyəsində özünü göstərən semantik və funksional əlamətlərdən ibarətdir. Bu baxımdan ikinci tip frazeoloji-tipoloji dil universallığı müqayisəli-tutuşdurmalı lüğətlərdə frazeoloji mənalarına görə yuvalandırılan dil-danışığ vahidləri səviyyəsində müəyyənləşdirilə bilər.

İkinci tip kontrastiv-frazeoloji oxşarlıqların isim xarakterli qurucu baş sözlər”i rus və türk dillərinin, xüsusilə də birinci dilin arxaikləşmiş leksikonunda və ya passiv lüğət fondunda qorunub saxlanılır. Buna görə də, həmin sözlərlə formalaşan frazeologizmlərin diaxronik-retrospektiv aspektdə öyrənilməsi müqayisəli-qarşılaşdırılmalı dilçilik baxımından həll olunmalıdır. İkinci tip kontrastiv-frazeoloji oxşarlıqların ümumişlək fellərlə ifadə edilmiş qurucu baş sözlər”lə formalaşan ikinci yarımqrupu isə sinxronik-prospektiv aspektdə öyrənilməlidir. Məsələn:

Buridanov osel: frazeoloji ekvivalenti və mənası – kararsız; karar verməkdə güclük çeken (türk.), qətiyyətsiz, bir qərara gələ bilməyən; ikisindən birini seçə bilməyən, iki eşşəyin arpasını bölə bilməyən (azərb.).

«Qanmazlıq, kobudluq, axmaqlıq, kütbeyinlik, cahillik, savadsızlıq» kimi mücərrəd mənalarla səciyyələn bir linqvistik qavramın konseptual-frazeoloji çevrələnməsi çox vaxt canlı aləmdəki müxtəlif varlıqlarla bağlı olaraq müəyyənləşir. Bu baxımdan konkret olaraq «eşşək» prototipi”nə əsasən müəyyənləşən frazeoloji kontekst türk və Azərbaycan dillərində də müxtəlif səpgili frazeologizmlərin işlənilməsi ilə geniş bir semantik-funksional əhatə dairəsinə malikdir. Məsələn:

eşek gelip eşek gitmek, eşek hoşafdan ne anlar, eşek kafalı, eşek sudan gelinceye kadar dövmək (türk.), eşşəyi qoyub palanı döymək (bizləmək), eşşəyi palan tutan kimi, eşşəyimin qurd dayısı; Eşşək nə bilir zəfəran-plov nədir? Eşşək nə bilir xurmanın dadını? Eşşək qarpız yeyir, tumunu da çırıtladır və s. (azərb.)

Derjatğ v ejoyix rukaviüax *koqo*: frazeoloji ekvivalenti və mənası – birisi ilə kötü muamele etmək (türk.), sərt və qəddarcasına rəftar etmək; cilovunu çəkib əlində saxlamaq, göz verib işıq verməmək (azərb.).

Qeyd olunan frazeologizmin ikinci və üçüncü komponentləri rus dilində arxaikləşmiş və öz varlığını həmin dilin passiv lüğət fondunda, bu və ya digər şəkildə qəlibləşmiş arxaik ifadələrində qoruyub saxlamışdır. Buna görə də haqqında bəhs edilən frazeologizmin kontrastiv müstəvidə müqayisə olunan türk dillərində birbaşa frazeoloji qarşılıqları işlənilmir. Yalnız müasir Azərbaycan dilində həmin frazeologizmin tamamən başqa leksik vahidlərlə ifadə olunan «göz verib işıq verməmək» kimi semantik-funksional xarakterli ekvivalentinə təsadüf olunur. Azərbaycan dilində işlənən həmin ifadənin qurucu baş sözlər”i dilin aktiv lüğət fonduna daxildir.

More po koleno *komu*: frazeoloji ekvivalenti və mənası – tehlikeye banamısın demiyor (dememek), hiç neden korkmuyor; tehlikeyi aldırmiyor, hiçbir şeye aldırış ettiyi yok; aldırış etmeyen, umursamaz (türk.), ağzı isti yerdədir, dünya vecinə deyil; Araz aşığındandır, Kür topuğundan (azərb.).

«More po koleno *komu*» frazeologizminin türk dilində semantik-funksional ekvivalentinə təsadüf olunmur. Ona görə də həmin frazeologizm türk dilinə müxtəlif sintaktik vahidlərlə, konkret sözlərlə və s. tərcümə edilir. Azərbaycan dilində isə göstərilən frazeologizmin ekvivalentlərinin işlənildiyi müşahidə olunur. Bunlardan biri saymazyanalıq, özündən müştəbehlik; əhlikeflik, cəsərtlilik və s.” məna çalarları ifadə edən «Araz aşığındandır, Kür topuğundan» cümlə-frazeologizmi səviyyəsində müəyyənləşir. Bu, eyni konseptual kontekstdə ortaya çıxan və konkret bir linqvistik qavrama bağlı olaraq gerçəkləşən, digər türk dillərində isə işlənilməyən konfrontativ fərqlilikdir.

Konseptual-semantik prototipiklik baxımından belə bir kontrastiv-tipoloji oxşarlıq faktı Azərbaycan dili və rus dili ikidilliliyi şəraitinin mövcudluğu ilə izah edilə bilər. Qohum olmayan dillər arasındakı belə bir kontrastiv əlaqə və bunun nəticəsində yuxarıda

göstərilən «more po koleno *komu*» frazeologizminin Azərbaycan dili frazeoloji kontekstinə mümkün təsiri bir tərəfdən «Araz aşığındandır, Kür topuğundan» frazeoloji vahidinin yaranmasını şərtləndirən faktorlardan biri ola bilər.

3) Rus və türk dillərində müqayisəli-tipoloji ekvivalentlik təşkil etməyən və frazeologizm termini ilə adlandırılan obrazlı sintaktik ifadələr müqayisə olunan birinci dildən ikinci dilə leksik vahidlərlə, kalka yolu və müxtəlif sintaktik vasitələrlə tərcümə olunur. Məsələn: Kniqa zapisi aktov qrajdanskoqo sostoəniə - nüfus kütüğü (türk.), vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının qeydiyyatı kitabı (azərb.); naruşenie obhestvennoqo porədka - toplumsal düzeni (disiplini) bozma (türk.), ictimai qayda-qanunun (asayişin) pozulması (azərb.) və s.

II fəslin «İnterospektiv-konseptual özəllikli frazeologizmləşmə» adlı ikinci hissəsində sözügedən frazeologizmləşmə hadisəsi «universal-interospektiv frazeologizmlər» və «milli və alınma-interospektiv frazeologizmlər» olmaqla iki qrupda səciyyələndirilir. Universal-interospektiv frazeologizmlər ən çox yunan, latın, alman, fransız, ingilis, rus, ərəb, fars, türk, çin dilləri kimi ən qədim tarixlərdən etibarən bilavasitə və bilavasitə ana dil (rus. prayazık, alm. ursprache, fr. langue mère, ing. primitive language) mənşəyinə malik olan, müasir dövrdə isə yazılan və danışılan ana dili (alm. muttersprache, fr. langue maternelle, ing. native language, mother tongue, rus. rodnoy əzık) səviyyələrində işlənən mükəmməl ədəbi dillərdə²⁰ özünü göstərir. Həmin frazeologizmlər konseptual-frazeoloji prototiplərindən ibarət çevrələri ilə daha çox səmavi dinlərə etiqad edən xalqların mədəniyyətinə, folkloruna, mifoloji, etnoqrafik, demoqrafik keçmişlərinə məxsus olub, digər dünya dillərində də əksəriyyətlə özünəməxsus leksik-sintaktik qəlibləri və semantik-paradiqmatik bütünləşmələri ilə işlənir. Buna görə də həmin frazeologizmlər başqa dillərə sintaktik-linqvistik mətn göstəriciləri ilə bütünlükdə çox vaxt kalka yolu ilə çevrilir və ya köçürülür.

«Milli və alınma-interospektiv frazeologizmlər» birincilərdən bəlli bir regionla bağlılığı ilə fərqlənir. Bunlar hər hansı konkret bir xalqın mədəniyyətinə, dilinə, tarixinə, folkloruna, etnoqrafiyasına, bir sözlə, milli mentalitetinə bağlı olaraq yaşanmış həyat təcrübələri ilə ortaya çıxır.

²⁰ Musaoğlu M. Ortak Türkçe //TÜRKSOY, Türk Dünyası Kültür ve Sanat Dergisi, Sayı 17, Ekim, Ankara, 2005, s. 11-13

Universal-interospektiv frazeologizmlər mənşəcə aid olduğu dilin özünəməxsus frazeoloji forması və leksik-leksikoqrafik tərkibi ilə rus dilində bilavasitə müəyyənləşir və bilavasitə rus dilinin qrammatik şəkillənmələri və leksik-sintaktik sıralanmaları ilə verilir. Bu baxımdan rus və türk dilləri frazeoloji-linqvistik korpusunun birinci sırasındakı rus dilindən alınan frazeologizmlər hədəf dilə sətiri tərcümə edilir. Tərcümə olunan dildə həmin frazeologizmlərin mənalılarının açıqlanması isə həll olunan əsas linqvistik məsələni və ya görülən praktik lüğətçilik işini təşkil edir. Araşdırmamızda həm rus dilində, həm də hədəf dili təşkil edən türk və Azərbaycan dillərində universal-interospektiv özəllikli frazeologizmlərə dair nümunələr sıralanmışdır:

Avqjevi konöşni: sətiri tərcüməsi və mənası – Avgiya ahır; temiz olmayan yer, mekan (türk.), Avgi tövləsi; natəmiz yer, uzun zaman təmizlik işi aparılmamış sahə (azərb.).

Bu frazeologizmin yaranmasında əsas yer tutan və təsəvvür edilən mifoloji prototip bir zamanlar qədim Yunanıstanda hökmranlıq etmiş Elida çarı Avginin uzun illər boyunca heç təmizlənməyən və bununla da əsatiri bir kirlilik məzmunu və simvolu” kəsb edən məşhur tövlə”sinin adı və ya adlandırılması təşkil edir. Rəvayətə görə, «həmin tövlə qədim yunanların baş tanrı”sı Zevsin oğlu qüdrətli Herakl tərəfindən bir günün içərisində təmizlənilmiş. Herakl məşhur tövlə”ni peyindən və çirkəbdən təmizləmək üçün gur sulu iki dəli dağ çayı”nın qarşısını kəsərək suyunu tövlənin içərisinə doğru istiqamətləndiribmiş”». Elida çarı Avginin uzun illər boyu təmizlənməyən, natəmizlik məzmunu daşıyan və simvolu”na çevrilən məşhur tövlə”si faktoru göstərilən frazeologizmin konkret bir prototipidir. Həmin tövlənin əfsanəvi qəhrəman Herakl tərəfindən təmizlənməsi səhnəsi isə mifoloji baxımdan prototipə bağlı olaraq gerçəkləşən konseptual səciyyəli frazeoloji prototiplikdir. Həmin prototipik faktor və təsəvvür edilən əsatiri səhnə yuxarıda göstərilən leksikoqrafik səciyyəli dil vahidinin yaranmasında uyğun mifoloji zəminin əsasını təşkil edərək, konkret bir linqvistik qavram”ın frazeologizmləşməsini şərtləndirmişdir.

Milli və alınma-interospektiv frazeologizmlərin müəyyən hissəsi hər hansı bir milli dil daşıyıcılarının həyat təcrübəsi, etnoqrafiyası və milli-mənəvi keyfiyyətləri müstəvisində formalaşır. Bunlar əksəriyyət etibarilə milli dilin frazeoloji-idiomatik səciyyəli vahidlərindən ibarət olsa da, universal və bəşəri qavramların, dəyərlərin konseptual kontekstində ortaya çıxır.

İnterospektiv frazeologizmlərin digər bir qismi isə ayrılıqda bir dildə formalaşaraq ən çox həmin dildə işlənilsə də, bütövlükdə Qərb və ya Şərq mədəniyyətinə aid olan başqa milli dillərlə də analogi bir milli-etnoqrafik, demoqrafik, dini və mifoloji özəllikləri ilə səciyyələnən oxşar etimologiyanı bölüşür.

Milli və alınma-ınterospektiv özəllikli frazeologizmlərin dəqiq sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi mümkünsüzdür. Çünki bunlar eyni bir qavramlaşma müstəvisi”ndə müəyyənleşən bərabər səviyyəli universal kateqoriyalardır. Bu baxımdan rus dilində konseptual konteksti həm bütövlükdə xristian dini hədis və rəvayətləri ilə əlaqədar olan, həm də ayrılıqda fransız, alman, ingilis dili kimi qohum hind-Avropa dillərindən alınan frazeoloji vahidlərin araşdırılması maraqlıdır. Həmin alınma-ınterospektiv frazeologizmlər rus sosial-siyasi mühitində, ədəbi-mədəni həyatında və məişətində təcridən frazeologizmləşmişdir. Bunlar rus dili frazeologiyasının tarixi inkişafı prosesində ayrı-ayrı konkret linqvistik qavram”ları ifadə edən frazeoloji vahidlər səviyyəsində sanki yenidən doğulmuşdur. Milli və alınma-ınterospektiv frazeologizmlərin ayrı-ayrı milli dillərdə frazeoloji-idiomatik vahidlər kimi formalaşması və ilkin şəkilləri ilə bu günə gəlib çatması onların komponentləri sayəsində mümkün olmuşdur. Həmin dillərdə artıq az işlənənərək o dillərin passiv lüğət fondlarına daxil olan və sadəcə müəyyən mətnlərdə özünü göstərən arxaikləşmiş isimlər etnoqrafik, dini və mifoloji mənə yükü” ilə seçilir. Milli və alınma-ınterospektiv frazeologizmlərin rus və türk dillərində müqayisəli-tipoloji korpusu bütönlükdə dilin ümumi qavramlar və dəyərləri, ayrılıqda isə hər bir konkret dilin areal-ınterospektiv aspektində müəyyənleşən prototiplər kontekstinə görə qurulmalıdır. Başlanğıcda həmin linqvistik-tipoloji korpusda həm sırf milli-ınterospektiv, həm də sırf alınma-ınterospektiv özəllikli frazeologizmlərin rus və türk dillərindəki qarşılıqları ümumi bir əlifba sırası ilə verilməlidir. Onların mənaları, mənə çalarları və kontrastiv-konfrontativ səciyyəli ekvivalentləri həmin sırada açıqlanmalıdır. Bütün bunlarla bərabər, həmin frazeologizmlərin ümumi etimologiyasına və prototipik-konseptual xarakterli prototiplərinə dair məlumatlar da verilə bilər. Məsələn:

Mı paxalı: sətri təcüməsi və mənəsi – çift sürdük, toprağı sürdük; yaptık işte, bu da bizim elimizin hüneri (türk.), biz şumladıq; biz də varıq; əkəndə yox, biçəndə yox, yeyəndə ortağ qardaş (azərb.).

Rus dilindəki bu milli-interospektiv frazeologizmin etimologiyası İ.İ.Dmitriyevin «Milçək» təmsilinin mövzusu ilə əlaqədardır. Həmin təmsildə təsvir edilən hadisə aşağıdakından ibarətdir: «Öküz kotanla yer şumlayırdı. Milçək isə öküzün buynuzuna qonmuşdu. Həmin yerdən ayrılıb gəlirkən orada yoldan keçənlərdən birisi milçəkdən soruşdu: «Bəs sən haradan gəlirsən, bacı?» Milçək burnunu bir az da dik tutub təşəxxüslə ona cavab verdi: «Oradan?» – deyər şumlanmış sahəni göstərdi: «Biz şumladıq!»»²¹. Göründüyü kimi, təmsildə başqasının gördüyü işə şərik olmaq və ya həmin işi öz ayağına çıxmağın ədəbi-satirik istehza ilə ifadəsi rus dili frazeologiyasının interospektiv-diaxronik inkişafı prosesində əvvəlcə milli-interospektiv özəllikli linqvistik qavram” səviyyəsində müəyyənənmiş, sonra isə həmin alleqorik-üslubi ifadə tərzini konkret bir leksik-sintaktik tərkibi ilə digər uyğun hadisələr və real səhnələr kontekstində frazeologizmlənmişdir. Buna görə də həmin frazeologizmin və ya qəliblənmiş ifadənin müqayisə edilən qohum olmayan dillərdə birbaşa frazeoloji-kontrastiv ekvivalenti yoxdur. Çünki rus dilində işlənən həmin frazeologizm və ya qəliblənmiş ifadə ədəbi-filoloji xarakterli bir etimologiyaya malikdir. Belə bir ədəbi-filoloji frazeologizmlənmə hadisəsinə dair Azərbaycan ədəbiyyatından Üzeyir Hacıbəyovun «Məşədi İbad» komediyasında işlənən «heç hənənin yeridir?!» qəliblənmiş ifadəsi konkret bir misal olaraq verilə bilər.

Dissertasiyanın II fəslinin üçüncü hissəsi «Dil əlaqələri və rus dilində türk mənşəli dil alınmalarının öyrənilməsi» adlanır. Burada dünya dilləri arasındakı adstrat, substrat, superstrat və interstrat kimi ekstralingvistik əlaqələrdən bəhs olunur. Bu əlaqələr kontekstində millətlərarası ünsiyyət vasitələri kimi işlənən dillərə qohum olmayan dillərdən fonetik-fonoloji, qrammatik-leksik paremioloji-frazeoloji və digər dil-danışıq təşəkküllərinin sisteməlik olaraq keçdiyi göstərilir. Onların əmələ gətirdiyi dil təbəqəsi artıq adstrat və ya substrat deyil, interstrat termini ilə adlandırılır²². XI əsrdən etibarən rus dilində

²¹ Фразеологический словарь русского языка, Свыше 4 000 словарных статей, Сос. Л. А. Войнова, В. П. Жуков, А. И. Молотков, А. И. Федоров, Под редакцией А. И. Молоткова, Издание 4-е, М.: Русский Язык, 1987, с. 257

²² Дитрих В. Влияние языков Америкских индейцев на романские языки (II): “общие языки”: ацтекский, кечуа и тупи. Субстрат, адстрат или интерстрат? // Вопросы языкознания, 2002, № 2. с. 84

ümumtürk mənşəli dil alınmaları geniş işlənir. İnterstrat səciyyəli həmin alınmaların rus dilinə keçməsində Nazim Hikmət, Çingiz Aytmatov, Oljas Süleymenov, Çingiz Hüseynov kimi türk soylu yazıçıların günümüzdə oynadığı rol dissertasiyada qiymətləndirilir.

«Nəticə»də frazeologizmlər haqqında deyilənlər ümumiləşdirilir. Belə ki, rus və türk dillərində sinxronik-prospektiv, diaxronik-interospektiv frazeologizmlərin leksik-semantik, funksional-konseptual növlərinin müqayisəli-tipoloji özəllikləri seçilərək sadalanır. Universal-interospektiv, milli və alınma-interospektiv özəllikli frazeologizmlərin işə mifoloji, etnoqrafik, folklor səciyyəli özəlliklərə görə qavramlaşdırıldığı və kateqoriyalaşdırıldığı nümunələrlə göstərilir.

Dissertasiyanın mövzusu ilə bağlı müəllifin aşağıdakı tezis və məqalələri çap edilmişdir:

1. Türkoloji dilçilikdə frazeologiya və frazeologizmlərin kontrastiv və konfrontativ-müqayisəli təsnifi // Türkologiya Dərgisi, Beynəlxalq Elmi Jurnal, No 2-4, Aprel- Dekabr, Bakı 2006, 3 s. 29-54

2. Türkçədə Deyimler // ULUSLARARASI TÜRKSOY Türk Dünyası Kültür ve Sanat Dergisi, 19 Sayı: Nisan 2006, s. 11-13

3. K voprosu o frazeoloqizavüii svobodnıx slovosocetaniy v raznosistemnix əzıkax (na materiale russkoqo i tureükoqo əzıkov) // Aktualñne problemı izuçeniə qumanitarnıx nauk. Mejvuzovskiy tematıçeskiy sbornik. Vıp. 2 Materialı nauçnoy konferenüii. BSU, Bakı, 2002, s. 36 – tezislər

4. İssledovaniə v oblasti russkoy i törkskoy frazeoloqii (na materiale russkoqo i tureükoqo əzıkov) // BSU əməkdaşlarının ilik elmi işlərinin yekununa həsr olunmuş konfrans məruzələrinin tezisləri. Bakı, «Kitab aləmi», 2005, s.14

5. Vozniknovenie frazeoloqıçeskiç ediniü na baze svobodnıx slovosocetaniy (na materiale russkoqo i tureükoqo əzıkov) // Xəbərnlər məcmuəsi. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Gəncə Regional Elmi Mərkəz, Gəncə, «Elm», 2005 s.127-129

6. Türkçenin deyim bilimi ve deyimselleşmenin temel ilkeleri // Elmi Xəbərnlər. Azərbaycan Dillər Universiteti. Bakı, 2006, s.,93-95

7. Rus və türk dillərində frazeoloqizmlərin leksik-semantik ekvivalentliyi // Elmi Xəbərnlər. Azərbaycan Dillər Universiteti. №2, Bakı: Mütərcim, 2007, s.104-107

8. Frazeloqiyaya dair araşdırma yönümləri // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi, BSU, №2, Bakı, 2007, s.36-38

9. Milli və alınma-interospektiv frazeologizmlər (türk və rus dillərinin materialları əsasında). // Müasir dilçiliyin problemləri (dil əlaqələri) II Beynəlxalq elmi konfrans, BSU, Bakı, 2007, s. 273-277

10. İki dillilik ortamında dil əlaqələri və rus dilində Türk mənşəli pəremioloji-fraeoloji xarakterli ifadələrin işlənilməsi, // Prof. Dr., Taciser OnukĖa Armağan, Ankara, 2007, s. 215-226

Vafa Hasanova
Comparative and typological peculiarities of phraseologisms
in different language systems
(based on materials of the Turkic and Russian languages)

Summary

The thesis studies comparative and typological peculiarities of phraseologisms based on materials of the Russian, Turkish and Azerbaijani languages.

It consists of an Introduction, two chapters, a Conclusion and list of the used literature. The Introduction reflects topicality of the research issue, as well as the object, subject, purpose and tasks, scientific novelty, practical importance, methods and sources of the research and propositions presented for the defence.

In the 1st chapter of the thesis, which is entitled *The study of phraseology in linguistics*, the history of phraseology starting from the 12th-14th centuries are divided into two stages – before and after Swiss philologist Charles Bally, a scholar of French phraseology. Paremiological and phraseological works, having been written by '60s of the 20th century are briefly touched, and phraseological researches in the Russian linguistics and study of Turkic languages, having been conducted since 1960s are analysed in the chapter. In this context synchronic and prospective, synchronic and retrospective, diachronic and retrospective, diachronic and interospective research framework and contrastive and confrontative methods concerning phraseology are determined.

In the 2nd chapter of the thesis, which is entitled *Synchronic and prospective, and diachronic and interospective phraseologisms*, compiling principles of the comparative and typological phraseology body of the Russian and Turkic languages are defined, while lexical and semantic, functional and semantic, universal and interospective, national and borrowed interospective types of the above mentioned phraseologisms are studied by means of specific phraseological samples. Loanwords of all-Turkic origin having been borrowed into Russian, which is used as a means of communication among nations, since the 11th century are also dealt with in the 2nd chapter.

The Conclusion summarizes main propositions of the thesis.

Vafa Qasanova
Sravnitel'no-tipoloqiceskie osobennosti frazeoloqizmov
v raznosistemnyx azıqax.
(na materiale tureükoqo i ruskoqo azıkov)

Rezöme

V predstavlennoy dissertaüii sravnitel'no-tipoloqiceskie osobennosti frazeoloqizmov rassmatrıvaetsä na osnove materialov ruskoqo, tureükoqo i azerbaydjanskoqo azıkov.

Dissertaüiä sostoit iz vvedeniä, dvux qlav, zaklöçeniä i spiska ispol'zovannoy literaturı. Vo vvedenii ukazıvaetsä aktual'nost'g temi raboti, obsekt, üeli i zadaçi issledovaniä, nauçnaä novizna, praktičeskoe znaçenie, metodi i istoçniki issledovaniä, i osnovnie polojenia, predstavlenie na zahitu.

V pervoy qlave «İssledovanie frazeoloqii v azıkoznanii», rassmatrıvaötsä dva gtaqa istorii issledovaniä frazeoloqii, naçataä s XII-XIV vekov v periodax do i posle franüuzskoqo filoloqa Ş.Balli. Zdes'g kratko zatraqıvaötsä rabotu v oblasti paremioloqii i frazeoloqii, napisannie v 60-qodi XX veka, analiziruötsä issledovaniä frazeoloqii, proizvodimie s 1960-x qodov v törkoloqii i v ruskom azıkoznanii.

V gtom kontekste ustanavlivaetsä, sinxroničeskiy i prospektivniy, sinxroničeskiy i retrospektivniy, diaxroničeskiy i retrospektivniy, diaxroničeskiy i introspektivniy aspekt i kontrastivno-konfrontativniy metod issledovaniä frazeoloqii.

Vo vtoroy qlave «Sinxroničeski-prospektivnie i diaxroničeski-introspektivnie frazeoloqizmi», ustanavlivaetsä sravnitel'no-tipoloqiceskie prinüipi frazeoloqiceskix korpusov törkskix i ruskoqo azıkov, takje, na osnove konkretnıx frazeoloqiceskix primerov izuçaetsä leksiko-semantiçeskie, funküional'no-semantiçeskie, universal'no-semantiçeskie, iskonnie i zaimstvovannie vidi vişeukazannyx frazeoloqizmov. Vtoraä qlava, takje obçeñat zaimstvovanie slov törkskoqo proisxojdeniä, naçinaä s 11 veka i ix perexod v ruskiy azık, ispol'zuemiy kak sredstvo mejdunarodnoqo obhenia.

V «Zaklöçenii» obobhaötsä osnovnie polojenia dissertaüii.

MINİSTERSTVO OBRAZOVANIÄ
AZERBAYDJANSKOY RESPUBLİKİ

BAKİNSKİY SLAVƏNSKİY UNİVERSİTET

Na pravax rukopisi

QASANOVA VAFA ÇİNQİZ qızı

**SRAVNİTELĞNO-TİPOLOQİÇESKİE SOBENNOSTI
FRAZEOLOQİZMOV V RAZNOSİSTEMNIX ƏZİKAX
(na materiale tureükoqo i ruskoqo əzikov)**

**10. 02. 20 – Sravnitelğno-istoričeskoe
i sravnitelğno-tipoloqičeskoe əzikoənanie**

A V T O R E F E R A T

**dissertaüii na soiskanie učenoy stepeni
doktora filosofii po filoloqičeskim naukam**

Baku - 2011